

Главацька О. (2015). Сутність соціальної профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх. *Social Work and Education*, Vol. 2 № 1, С. 15-24.

Главацька Ольга,

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
канд. пед. наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи*

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Анотація: У статті розкрито сутність та особливості соціальної профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх. Обґрунтовано види, напрями та форми профілактичної діяльності делінквентної поведінки неповнолітніх. Висвітлено вимоги до профілактики делінквентної поведінки підлітків.

Ключові слова: соціальна профілактика, корекція, реабілітація, делінквентна поведінка, неповнолітній.

Формулювання проблеми дослідження. На сучасному етапі розвитку України пріоритетного значення набуває забезпечення гармонійного розвитку дітей та підлітків, адже саме вони стануть в майбутньому носіями суспільних цінностей та громадянської правосвідомості. Проте останнім часом викликає занепокоєння злочинність неповнолітніх, яка на сьогодні набула загрозливих масштабів і має велику суспільну небезпеку, оскільки гальмує соціальний розвиток й економічні перетворення в країні, призводить до дезорганізації соціальних структур, порушує суспільний спокій, викликає в людей почуття невпевненості, тривоги, страху, потребує значних матеріальних та ресурсних витрат.

Значна частина неповнолітніх за скоєні злочини позбавляється волі і перебуває в примусовій ізоляції на визначений судом термін у виховних колоніях. За даними МВС України за останні п'ять років у цих установах відбували покарання біля 16 тисяч неповнолітніх. Майже 84% вихованців колоній засуджено за тяжкі злочини: вбивства, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, розбійні напади, крадіжки. Криміногенний склад засуджених неповнолітніх різко погіршується. Тільки за останні два роки кількість засуджених за тяжкі злочини зросла майже вдвічі [9].

Спостерігається тенденція зростання підліткової злочинності практично на 10-14% щорічно [9]. Така ситуація демонструє наявність невирішених протиріч в системі соціальної профілактики делінквентності неповнолітніх і вимагає наукового обґрунтування і детального розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протиправна поведінка та злочинність є інтегрованою науковою проблемою, для розв'язання якої потрібні зусилля фахівців різних галузей науки, що підтверджує актуальність застосування соціальної роботи, зокрема у пенітенціарній системі. Дослідження у сфері пенітенціарної системи лише нещодавно перейшли у площину соціальної роботи/соціальної педагогіки (І. Зверева, В. Лютий та ін.), більшість здійснювалися в галузі суміжних наук: кримінології (В. Лунев, Г. Шнайдер та ін.), соціології (Ю. Алферов, В. Негоденко, та ін.), психології (Г. Амінов, А. Піщелко та ін.).

Злочинність неповнолітніх була предметом вивчення багатьох дослідників: В. Кудрявцева, М. Фіцули, О. Тузова, В. Лебединського, О. Селецького, В. Оржеховської, Г. Мінковського, С. Тарарухіна та ін.

Вивчення делінквентності неповнолітніх, встановлення її причин та наслідків було й залишається одним з актуальних напрямів наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених: Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, А.І. Алексєєв, М.М. Бабаєв, Ю.Д. Блувштейн, Н.І. Ветров, Л.С.Виготський, Я.І. Гілінський, А.П. Зелінський, О.М. Костенко, І.П. Лановенко, О.Є.Лічко, С.Я. Лихова, С.Д. Максименко, В.С.Медведєв, Л.І. Мороз, О.Я.Светлов, Я.М. Шевченко, С.І.Яковенко та ін.

Окремі аспекти формування ціннісно-правових орієнтацій особистості обґрунтували В. Алексєєв, В. Афанасьєв, Н. Волкова, М. Казакіна, В. Сайко, Г. Сухобська. Питаннями формування правової культури та правової свідомості неповнолітніх злочинців займалися Г. Васянович, М. Городиський, В. Оксамитний, М. Подберезський, Н. Романова та ін. Деякі дослідження розкривають певні аспекти морального виховання неповнолітніх засуджених: Н. Дєєва вивчала залежність перспектив і цілей неповнолітніх від ступеня їх моральної занедбаності, Г. Потанін розглядав формування позитивної спрямованості особистості неповнолітнього засудженого, І. Башкатов займався вивченням неформальних об'єднань неповнолітніх засуджених.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування сутності та особливостей соціальної профілактики делінквентної поведінки неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу Діяльність з групами делінквентної поведінки – це особлива сфера соціальної роботи. І не лише тому, що представники цих груп не завжди усвідомлюють необхідність соціальної допомоги і готові до співпраці. Делінквентна поведінка як соціальне явище набуває у кризові

періоди розвитку суспільства особливої гостроти, і саме діяльність закладів соціальної роботи – один з механізмів, що підтримує дієздатність суспільства.

Традиційно суспільство боролось із соціальними відхиленнями з допомогою посилення покарання та соціального контролю осіб, яким вони властиві, включаючи примусове перевиховання та ресоціалізацію. Таким чином в умовах стабільного суспільства вдавалось стримувати поширення соціальних відхилень, але не подолати їх взагалі. З іншого боку, це призводило до більшої соціальної ізоляції представників груп делінквентної поведінки, провокувало їх опір, упереджене ставлення до будь-яких пропозицій про співпрацю. Внаслідок цього проблеми груп делінквентної поведінки загострювались та поглиблювались. В умовах соціальної кризи механізми соціального контролю втратили свою ефективність і проблеми, пов'язані з делінквентною поведінкою, охоплюють все ширші прошарки суспільства.

Альтернативою покаранням і посиленню соціального контролю виступає стратегія нормалізації. Цей підхід базується на визнанні соціальних відхилень неминучим явищем, що пов'язане із закономірностями розвитку суспільства і окремої особистості та спрямовує зусилля суспільства не стільки на подолання делінквентної поведінки, скільки на попередження та зменшення його негативних наслідків. Стратегія нормалізації проявляється у пом'якшенні системи покарань і покращенні ставлення суспільства до осіб, яким ці відхилення властиві. Таким чином, вдається подолати виключення груп делінквентної поведінки із суспільного життя і налагодити співпрацю з ними у вирішенні найгостріших проблем суспільства, створити умови для зменшення шкоди, що викликано делінквентною поведінкою та способом життя людей, яким така поведінка притаманна [1].

У межах цих двох стратегій (контролю та нормалізації) і розвивається сучасна соціальна робота з групами делінквентної поведінки. З одного боку, вона спрямована на попередження соціальних відхилень і їх негативних наслідків, створення умов для повноцінного життя особистості в межах соціальних норм, з іншої, може допомогти представникам груп девіантної поведінки у вирішенні їх проблем, залишаючи за ними право вибору власного способу життя.

Соціальну роботу з неповнолітніми, схильними до правопорушень, можна розглядати за видами: соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід.

При цьому слід зазначити, що реабілітація та супровід є більш актуальними при роботі з особами, що перебувають у пенітенціарних закладах, ВТК, місцях позбавлення волі чи звільнені з них. Об'єктом же даної роботи є особи, що схильні до правопорушень, у поведінці яких, як правило, відхилення не досягають такого ступеня важкості, який зумовлював би необхідність реабілітації та

супроводу. Пріоритетним видом роботи з даним контингентом є соціальна профілактика правопорушень та злочинності.

Профілактика делінквентної поведінки розуміється нами як сукупність заходів, спрямованих на попередження формування у підлітків схильності до правопорушень та скоєння злочинів.

Соціальна профілактика (превенція) спрямована на попередження виникнення і розвитку соціальних та особистісних проблем. Вона передбачає виявлення, усунення чи нейтралізацію соціальних та психологічних факторів, які призводять до появи і загострення проблем. При цьому, профілактика може здійснюватись як складова частина соціальної роботи, або ж як самостійна діяльність.

Мета соціальної профілактики – створення умов для уникнення проблем, повноцінної життєдіяльності людей і задоволення ними своїх потреб таким способом, який не призводить до негативних наслідків (соціально прийнятним способом).

При проведенні соціально-профілактичної роботи особливу увагу необхідно приділяти особам, що належать до групи ризику:

- дітям та молоді схильними до девіантної поведінки;
- неповнолітнім, які стоять на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх;
- безпритульним та бездоглядним дітям;
- неповнолітнім, молоді, які звільнились з місць позбавлення волі.
- дітям із неблагополучних сімей, тощо [3].

Профілактика, що охоплює широкі прошарки суспільства і спрямовується на подолання найбільш загальних, універсальних проблем, називається загальною. Спеціальна профілактика орієнтована на соціальні групи, які знаходяться в особливих умовах, що збільшують ризик виникнення та загострення проблем (групи ризику). Індивідуальна профілактика спрямована на окрему особистість і має на меті подолати специфічні для неї проблеми.

Суб'єктами профілактичної роботи виступають як спеціально створені організації, спеціалісти, так і будь-який заклад, окремі особи, зацікавлені у попередженні проблеми, що володіють необхідними для цього ресурсами. Суб'єктами профілактики делінквентної поведінки можуть виступати відділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді, клуби за місцем проживання, громадські та релігійні організації, школи, тощо.

В залежності від того, на якому етапі розвитку проблеми проводяться профілактичні заходи, виділяють такі види профілактики:

- первинна – діяльність, спрямована на попередження виникнення проблеми;

- вторинна – діяльність, спрямована на попередження загострення проблеми і її наслідків серед осіб, які відчули на собі її вплив;

- третинна – робота, що здійснюється з особами, які постраждали від проблеми і спрямована на попередження її рецидивів. Проаналізуємо їх детальніше.

Соціальна профілактика делінквентної поведінки усіх видів може здійснюватись на рівні усього суспільства, окремого регіону, соціальної групи, або індивіда. Профілактична робота на макрорівні реалізується у вигляді комплексних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів. На мікрорівні профілактика здійснюється у вигляді спеціальних програм, заходів та окремих дій у межах закладів, організацій та за місцем проживання. Індивідуальний рівень профілактики – робота, яка проводиться спеціалістами і волонтерами з окремими особами.

Первинна, найзагальніша профілактика правопорушень та злочинності серед неповнолітніх здійснюється на загальнодержавному рівні і спрямована на правильне виховання і правову освіту, які є складовою частиною загального виховання дитини і підлітка. Її найважливішими завданнями є нормалізація психологічного, психосексуального розвитку, статево рольової поведінки, формування гармонійної особистості.

Первинна профілактика девіантної поведінки взагалі і делінквентної зокрема повинна здійснюватися за трьома основними напрямками :

- 1) вдосконалення соціального життя;
- 2) усунення соціальних факторів, що сприяють формуванню і проявам порушень поведінки;
- 3) виховання соціально позитивно орієнтованої особистості (превентивне виховання) [5].

Під вдосконаленням соціального життя насамперед розуміється нормалізація суспільних відносин, організація такої форми суспільного співіснування, при якій будь-які антисуспільні прояви були б неможливими.

Загальновідомим є факт росту підліткової злочинності у періоди соціальних катаклізмів. У нашій країні створилась особливо серйозна ситуація, оскільки в умовах глибоких суспільних змін формування нової державності відбулося повне руйнування попередньої системи виховання підростаючого покоління, зміна суспільних норм, цінностей та ідеалів. В той же час, нові, альтернативні суспільні структури лише переживають своє становлення. Утворений вакуум у сфері ідеалів і життєвих прагнень породжує у сьогоденній молоді стан бездуховності, моральної кризи, що слугує сприятливим ґрунтом для підліткового нігілізму, неприйняття моральних норм і, як наслідок, формування неправильної соціальної поведінки.

Профілактика дитячої та підліткової злочинності повинна проводитись у напрямі морального, правового, статевого та антиалкогольного виховання, при цьому об'єктами виховної роботи повинні бути не лише діти і підлітки, але й дорослі. У ній мають брати участь сім'я, вихователі й педагоги, керівники і члени формальних і неформальних молодіжних утворень. Формування морально-етичних норм майбутнього повноправного члена суспільства повинно починатися якомога раніше і проводитися паралельно послідовному пізнанню дитиною оточуючого світу. Саме на перших етапах психічного розвитку має бути закладено правильне засвоєння понять добра і зла, визначені соціально позитивні моральні норми. Провідна роль у цьому належить сім'ї. В міру дослідження, розширення соціальних зв'язків підлітка зростає роль вихователів і педагогів. У школі повинно відбуватись закріплення вже набутих морально-етичних принципів і установок. При цьому, окрім регламентованої навчальної програми, необхідно використовувати весь арсенал засобів соціально-педагогічного впливу [6].

Правове виховання повинно будуватися на вже вироблених морально-етичних установках підлітка. Воно починається у сім'ї і в початкових класах школи, де дитина засвоює перші правила дисципліни, поведінки у колективі, має у доступній і конкретній формі одержати уявлення про те, «що таке добре і що таке погано» з точки зору суспільних поведінкових норм. У подальшому педагоги повинні знайомити учнів з основами діючого законодавства, підкреслюючи необхідність дотримання законів і правил.

Оскільки переважна більшість підліткових злочинів здійснюється у стані сп'яніння, слід відвести важливу роль у системі заходів їх первинної профілактики антиалкогольному вихованню, яке б включало і санітарно-просвітницькі заходи з попередження наркоманії. Антиалкогольне виховання, у першу чергу, повинно позбавити привабливості для дитини сам процес вживання спиртних напоїв, зруйнувати в її очах образ алкоголю як обов'язкового атрибуту мужності, природного прояву маскулинної поведінки. На цій основі необхідно провести поступове витіснення, а потім і повне виключення вживання алкоголю зі сфери форм проведення дозвілля, замінюючи його соціально прийнятними формами. Реалізація такої системи і її ефективність не можливі без суворого дотримання системи суспільних заборон і покарань: заборони продажу спиртних напоїв особам, молодшим 21 року; покарання в адміністративному і кримінальному порядку осіб, що займаються споживанням неповнолітніх, і тому подібне [2].

На даний час центрами соціальних служб для молоді створено програми профілактики правопорушень і злочинності у молодіжному середовищі, що передбачають комплексний підхід і розраховані на правове навчання і виховання підлітків та молоді, соціально-педагогічну допомогу неповнолітнім у налагодженні родинних і громадських стосунків, розробку та апробацію на підставі

концепції «неповнолітній – батьки – найближче оточення» моделі систематичної та комплексної соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, які вчинили протиправні дії та злочини, сприяння формуванню соціально-громадської орієнтації підлітків з негативною делінквентною поведінкою, тощо [8].

Вторинна профілактика делінквентної поведінки – це вид профілактики, спрямований на попередження загострення відхилень у поведінці осіб, схильних до правопорушень та корекцію відхилень у їх особистісному розвитку.

Корекція повинна становити собою систему, засновану на принципах комплексності, диференційованості у відповідності з конкретними причинами і умовами формування делінквентної поведінки у кожному окремому випадку, послідовності і етапності [2]. Не слід залишати без уваги і членів неформальних груп, до яких входили діти-правопорушники, члени їх сімей та ін. Основним завданням корекції девіантної поведінки, що призводить чи може призвести до здійснення злочинів, є вироблення стійкого психологічного імунітету до патогенного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, що сприяють такій поведінці, і формування нових, соціально прийнятних установок і норм поведінки.

Враховуючи специфічність і природність реакції групування, особливо у підлітковому віці, слід надавати особливого значення використанню групової психокорекції. Застосування цього методу може бути особливо успішним в умовах неформальної молодіжної групи, де є стійка безконфліктна система внутрішньогрупових міжособистісних відносин усіх членів.

Корекція делінквентної поведінки неповнолітніх повинна проводитись у три основних етапи.

Перший етап – інформаційний, має на меті показати делінквентам помилковість їх уявлень і суджень, зокрема, у сфері взаємовідношень з людьми, шкоду, яку ці ж неправильні погляди і установки приносять їм самим; викликати негативне відношення до своєї поведінки і, головне, до здійсненого правопорушення. Важливим завданням даного етапу є залучення самої дитини до процесу терапії.

Другий етап – поведінковий, присвячений виробленню у підлітків нових навичок соціально прийнятої поведінки, в тому числі щодо осіб іншої статі, батьків, вихователів та ін. На цьому етапі основним методом корекції є групові форми роботи, що допомагає підлітку правильно відчутти і зрозуміти свою роль у взаємовідносинах з іншими людьми і засвоїти нові поведінкові навички.

Третій етап є реабілітаційним. Його основне завдання – адаптувати особу до попередніх чи нових умов життя та мікросоціального середовища. На даному етапі необхідно допомогти їй увійти у нове коло спілкування, соціально корисний вид діяльності (навчання, робота, тощо). При цьому, основною опорою є інтереси самого клієнта, його психологічні особливості – ті зміни і новоутворення у поведінці та світогляді, які були сформовані на першому і другому етапі психокорекційних занять [7].

Слід, у міру можливостей, використовувати і такий важливий та ефективний метод корекційної роботи, як сімейна терапія, яка повинна проводитись з усіма членами сім'ї дитини – батьками, братами, сестрами та іншими проживаючими разом з нею особами. Основні етапи сімейної психокорекції: діагностичний (етап «сімейного діагнозу»), ліквідація сімейного конфлікту, реконструктивний, етап підтримки.

На першому і другому етапах перевагу слід надавати індивідуальним методам роботи з дітьми та членами їх сімей. Ліквідація напружених конфліктних відносин здійснюється в процесі односторонніх зустрічей психолога чи соціального працівника з кожним членом сім'ї, залученим до конфлікту. На цих етапах здійснюється підготовка учасників психотерапії до спільних зустрічей. Повинні враховуватись взаємні претензії, окреслюється коло обговорюваних проблем, передбачаються можливі реакції у ході дискусії, відкидаються ті з проблем, вирішення яких могло б призвести до ще більшого загострення конфлікту.

Під час зустрічей обом сторонам пояснюється суть і причини конфлікту; батькам пояснюються також особливості характеру підлітка, мотиви його поведінки, підліткам – особливості характеру батьків, їх позиція з актуальних для підлітка питань. Таким чином, на цьому етапі відбувається раціоналізація і інтерпретація усвідомлюваних членами сім'ї конфліктних відносин, що пов'язують їх певним типом сімейної дисгармонії.

На реконструктивному етапі робиться спроба прищепити дитині чи підлітку позитивні навички поведінки, навчити батьків і дітей гармонійним відносинам між собою. Для цього використовуються групові методи психотерапії.

На етапі підтримки соціальним працівником здійснюється періодичний та систематичний контроль за поведінкою особи, схильної до правопорушень, надається необхідна психологічна та педагогічна допомога, що сприяє адаптації неповнолітнього до нового способу життя.

В загальному можна виділити основні форми соціальної профілактики, які використовуються на всіх етапах корекційної роботи:

- індивідуальну (бесіди на правову тематику, консультації та ін.);
- групову (клубна робота, круглі столи, тренінги та ін.);
- колективну (виставки, тощо).

Так, наприклад, формами роботи із профілактики делінквентної поведінки можуть бути «Школи правового виховання», клуби з відповідної тематики, громадські приймальні, спеціалізовані телефонні лінії, консультативні пункти при приймальниках-розподільниках та ВТК, організація тематичних змін таборів праці та відпочинку для дітей та підлітків з девіантною поведінкою. Найрозповсюдженішою і

ефективною формою проведення профілактичної роботи в молодіжному середовищі є лекційна робота, насичена активними прийомами, наприклад, відеолекторії. Набуває поширення профілактична робота із застосуванням методів арттерапії. Це, зокрема, конкурси та виставки малюнків, плакатів, фоторобіт соціально-профілактичного спрямування.

Існує ряд вимог до профілактики делінквентної поведінки підлітків та злочинності. В першу чергу, вона має мати етіологічну спрямованість, тобто впливати на медико-біологічні, психологічні та соціальні фактори, які є причиною чи сприяють здійсненню правопорушень.

Профілактика буде найефективнішою тоді, коли об'єкт профілактичного впливу сам виступить суб'єктом профілактики, оскільки необхідними умовами ефективності соціальної профілактики є комплексність і координація дій усіх суб'єктів профілактики на всіх рівнях, залучення до попередження проблем представників цільових груп.

Висновки. Зміст, інтенсивність, глибина і об'єм профілактичних заходів повинні бути чітко вибірковими щодо різних демографічних груп не лише за віком, а і за соціальним статусом (школярі, працююча молодь, особи, які ведуть паразитуючий спосіб життя). Окрім того, необхідно враховувати наявні у підлітків аномалії психічного розвитку. У той же час, система профілактичних заходів повинна обов'язково носити комплексний характер. Позитивного результату може бути досягнуто лише при скоординованій і узгодженій роботі різних соціальних структур і інститутів: навчальних закладів, правоохоронних органів, органів охорони здоров'я, засобів масової інформації, громадських і молодіжних організацій і, звичайно, сім'ї, де передусім закладаються основи формування особистості і починається виховання дитини.

Список використаної літератури:

1. Агрессия у детей и подростков : учебное пособие / под ред. Н.М. Платоновой. – СПб. : Речь, 2009. – 336 с.
2. Бадмаев С. А. Коррекция отклоняющгося поведения школьников / С. А. Бадмаев. – М. : Феникс, 2007. – 230 с.
3. Благута Р.І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти : монографія / Р.І. Благута. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 176 с.
4. Бандура А. Подростковая агрессия : изучение влияния воспитания и семейных отношений [пер. с англ. Ю. Брянцевой и Б. Красовского] / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : ТЦ Сфера, 1999. – 512 с.

5. Оржеховська В.Н. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / В.Н. Оржеховська. – К., 1996. – 230 с.
6. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх (проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів державної влади). Збірник науково-методичних статей. – К., 1994. – 130 с.
7. Перешеина Н.В. Девиантний школьник. Профілактика и коррекция отклонений / Н.В. Перешеина, М.Н. Заостровцева. – М. : ТЦ Сфера, 2006. – 192 с.
8. **Пономаренко Г.О. Запобігання правопорушенням і злочинам серед учнівської молоді / Г.О. Пономаренко // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – 160 с.**
9. Статистичний щорічник України за 2013 рік. – К. : Техніка. – 2014. – 598 с.
10. Шнеренко Л.А. Профілактика правопорушень серед підлітків / Л.А. Шнеренко // Психолог. – 2005. – № 28. – С. 46.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2015

Стаття прийнята до друку 10.04.2015